

**ЦАГААН СҮЛДИЙН АЛДАГДСАН ДУУДЛАГЫН
ХОЁР ХУУЛБАРЫГ ТОДРУУЛАХ НЬ**

Г.Бадамсамбуу

Хураангуй: Нэрт эрдэмтэн Б.Ринчен (Б.Р), Ц.Дамдинсүрэн (Ц.Д) нар Лу жанжин гүний (Элжигэний) хошуунд хадгалагдаж ирсэн Цагаан сүлдийн өчиг судрыг 1963 онд (уг тугийг хадгалж ирсэн Тугчаас) хуулбарлан авсан нь хожим судалгааны эргэлтэд оржээ. Эдгээр хуулбаруудад харьцуулсан судалгаа хийж, ялгаа заагийг тодруулав. ‘Чингис хааны туг’ хэмээн тахигдаж ирсэн ‘Цагаан сүлд’-ийн учир холбогдол, мөн чанарыг танихад эрдэмтдийн эдгээр хуулбарууд зохих сурвалж болох боломжтой юм. Улсын төв музейд хадгалагдаж байгаад 1970-аад оноос олдохгүй болсон (алдагдсан) ‘Сүлд цэнгэх өчиг’ (Б.Р) буюу ‘Туг цэнгэх судар’ (Ц.Д)-ыг эрдэмтдийн эдгээр хуулбарууд орлож үлдсэн байна.

Түлхүүр үгс: *Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Цагаан туг сүлд, Туг сүлдийн өчиг, Лу жанжин, Элжигэн, Тугч Мөнхдалай*

1. Цагаан сүлдийн өчгийн хоёр хуулбар

1959 онд ‘Asiatische Forschungen’ цувралын нэг дугаар Б.Ринчений ‘Монгол бөөгийн судалгааны хэрэглэгдэхүүн’ нэртэйгээр гарчээ. Энд Чингис хааны үеийн шүтлэгийн өвтэй холбогдох туг сүлдийн зарим өчгүүд хамрагдаж шинжлэх ухааны эргэлтэд орсон нь чухал ач холбогдолтой байв. Эдгээр болон хожим үргэлжлүүлэн нийтэлсэн өөр хэрэглэгдэхүүнүүдийг нийтэд нь 1927-1963 онд цуглуулсан гэж Б.Ринчен удиртгалдаа тэмдэглэжээ. Уг товхимолд эртний төр ёсны тахилгаатай холбогдох ‘*Богд Чингисийн өчиг*’, ‘*Хар сүлдийн тахилга*’, ‘*Хар сүлдийн өчиг орши*’ зэрэг дуудлагуудыг хэвлүүлж, тэдгээрийг Ц.Жамсрановын судалгаанаас авснаа дурджээ. Ингэхдээ хамт нийтлүүлсэн ‘*Найман хөлт цагаан сүлдийн тахилга инү*’ дуудлагын эх сурвалжийн талаар мэдээлсэнгүй. Хаанаас, ямар учирд холбогдох Цагаан тугийн энэ өчгийг хэн олсныг ч тэмдэглэсэнгүй. Уг ‘*Өчиг*’-ийг Ордос дахь Цахар харьяаны сүлдийнх гэж зарим судлаач үзсэн тал бий. 1910 онд Өвөр Монголын Ордосоос авсан Ц.Жамсрановын эх тэмдэглэлд уг дуудлага байхгүй юм. Цагаан туг сүлдийн анх мэдэгдсэн гэж үзэхээр энэ өчиг нь цагаан тугийн гол өвүүдийнхээс (хожим тодорхой болсон өчгүүдээс!) зарим талаар ялгаатай. Энэ ‘*Өчиг*’-т бөө дуудлагын хийсвэр өгүүлэмж түлхүү байхаас гадна хэллэг энгийн ойлгомжтой, нэлээд цэгцлэгдсэн (засварлагдсан) байдалтай санагддаг. Хуучин өчгийн хэлээс энэ талаараа ялгаатай. Шүлэглэлийн хэв маяг, агуулгаараа хожим илэрсэн дуудлагуудтай төстэй ч үзэл суртал хийгээд иргэншсэн аясаар харьцангуй бага, өгүүлэмжийг хэт ерөнхийлсөн зэрэг нь Төрийн шүтээний гэхээсээ энгийн бөөгийн зүхэл тамлагыг түлхүү илтгэх шиг. Цагаан сүлдийн энэ тодорхойгүй өчгийг судлаачид хожим хуулбарлан ашиглах болжээ.

Харин Монгол улсад байгаа өөр нэгэн Цагаан сүлдийн өчгийг 1975 онд мөн Б.Ринчен нийтлүүлжээ. ‘Сүлдийн өчиг’ нэрээр ‘Лу жанжны хошууны сүлд цэнгэх ёс өчиг энэ буюу’ гэсэн төгсгөл бүхий үүнийг латин галигаар хэвлүүлсэн байна (*Хавсралт 1. 1*). Лу жанжны хошууны сүлд ямар, юун туг болох тухай, түүний өчгийг хаанаас авснаа уг өгүүлэлд хэлсэнгүй.

1998 онд мөнхүү судрын өөр нэгэн сонирхолтой гар бичмэл Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд хадгалагдаж буйг доктор Г.Билгүүдэй мэдээлж, судалгааны өгүүлэл бичжээ. 1963 оны 11 сарын 14-нд ‘Туг цэнгэх судар оршив’ нэрт уг судрыг Тугчаас хуулбарлан авснаа Ц.Дамдинсүрэн гар бичмэлдээ дурдаад төгсгөлд нь мөнхүү тугийг ‘Ханхөхийд нутагтай Лу (Лувсандондог) жанжин гүний цагаан сүлд туг...’ гэх зэргээр бичиж, дагалт тэмдэглэл хийсэн байна (*Хавсралт 1. 2*). Ямар янзтай судар байсан талаар мөн л тодорхойлж бичсэнгүй. Гэвч дээрх мэдээллүүдээс нэлээд эрт ‘Монголын баруун хэсэгт орших’ (1959 он. Б.Р), ‘Засагт хан аймгийн’ (1970 он. Ц.Д) Лу жанжны цагаан туг Улсын төв музейд хадгалагдаж байгаа тухай хоёр эрдэмтэн өөрсдийн өгүүлэлд дурдсаны дотор Ц.Дамдинсүрэн уг тугийн тахилга судар Улсын төв музейд байгаа тухай анх мэдээлжээ.

Энэ бүхэн Лу жанжин гүн буюу ‘Чингисийн цагаан туг’ хэмээгдэж ирсэн (одоо Үндэсний түүхийн музейд байгаа) сүлдийн тухайд болох нь илт бөгөөд үүний гол өчиг дуудлага Төв музейгээс ‘алга болсон’ гэгдэн удаж байсан билээ.

Он цагийн хувьд анзааран үзвэл Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нарын 1963 оны үест тэмдэглэн авсан дээрх Лу жанжны ‘Сүлд цэнгэх өчиг’ (Б.Р) буюу ‘Туг цэнгэх судар’ (Ц.Д) нэрт хоёр хуулбар нь ‘Чингис хааны...’ хэмээгдэж ирсэн гол туг сүлдийн өчгийн тухай нэг ижил мэдээ юм. Лу жанжны буюу Чингисийн цагаан тугийн уг өчгийн мөнхүү хоёр хуулбар саяхан хамтдаа анх хэвлэгдсэн билээ.

Аливаа онго тахилгад ‘Өчиг’ (тангараг) хэмээгддэг уншлага нь тухайн сахиуснаа хандах хамгийн гол өргөл дуудлага байдаг. “13 дугаар зууны үеийн цагаан тугийн” (Лу жанжны) тахилгын зураг зэрэг таван зүйл материалыг ‘Өчиг’ судрын хамт сүүлчийн тугч Мөнхдалай 1963 онд Монгол улсын төв музейд хүлээлгэн өгчээ. Үзмэр худалдан авах тогтоолд ‘... тахилгын 7 хуудастай монгол судар’ буйг тэмдэглэсэн байна. Гэвч удалгүй ‘Туг цэнгэх судар оршив’ (Ц.Д) хэмээх уг ном, дагалдах эх бичмэлүүдтэйгээ тус музейгээс олдохгүй болжээ. Харин Монголын үндэсний түүхийн музейд одоо хадгалагдаж байгаа Цагаан тугийг (Д-1549 үзмэр. Зураг 1) дээрх судрын ‘эзэн’-шүтээн мөн гэх ойлголт нэгэнт тогтсон байдаг. 1930-аад оноос Лу жанжны хошуунаас Цагаан сүлд хураагдаж, улмаар Улиастай, бас зарим мэдээнд Шанхын хийд дамжин явсаар Улсын төв музейд ирсэн гэдэг. Өчиг судар алдагдсан тухай яриа хууч, баримт зохих хэмжээгээр үлдсэний нэг нь Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулгын төгсгөл дэх нэмэлт охор тэмдэглэл юм. Тэрбээр ‘Музейд өгсөн тугийн судар алдагдсан тул надаас энэ судрыг музей гуйж байсан боловч тухайд би энэ хуулгаа олж чадаагүй юм. Энэ бол 1970 оны орчим болсон хэрэг. Дамдин’ гэж цохжээ. Төв музейн номын санд хадгалахаар шийдвэрлэсэн (одоо Үндэсний музейн архивт байгаа тогтоол) уг ‘Өчиг’ судар хэрхсэн тухай албан ёсны мэдээ үгүй, одоогийн сан хөмрөгөөс ийм хуучин судар мэдэгдээгүй байна.

Дээрх мэдээллүүдээс үзвэл, Лу жанжны хошуунаас олдсон Цагаан туг сүлдийн өчгийн хоёр хуулбар (Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нарын) эдүгээ бидэнд хоцорчээ. Мэдэгдэж байгаагаар, ‘Цагаан туг сүлдийн өчиг’-ийн эртний шинжтэй, бүрэн гэхүйц баримт Монгол улсад эдгээр хуулбараас өөр үлдээгүй бололтой. Улсын төв музейд өгсөн ‘Сүлдийн өчиг’ (Р.Б) одоо болтол олдохгүй байгаа тул түүнээс үлдсэн хоёр хуулбарт зөрүү бий эсэх, нэг сурвалжтай-нэг ижил өчиг мөн эсэхийг нягтлан үзэж ойлголтыг нэгтгэх шаардлага гарч байна.

Ер нь бол Элжигэн халхын хошууны ‘Чингисийн туг’-ийн уншлага дуудлагын тухайд, хошуу ноён Лу жанжны 1880 онд бичсэн ‘Эрдэнэт богд Ханхөхийн маань магтлага’

найраглалд ‘Цааз магтлагыг уншиж мөргөөд’ гэсэн бол, 1914 онд уг тугийн тахилгад оролцсон Дилова хутагтын дурсамжид ‘Би тахилгын бичмэл номыг үзсэн. Хэллэг нь маш эртний, уншиж үзэхэд бүрэн ойлгогдохгүй’ гэснээр анхдагч цухас мэдээнүүд илэрч байдаг.

2. ‘Өчиг’-ийн хоёр хуулбарыг харьцуулах нь

60 шахам жилийн тэртээ Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нар Тугч Мөнхдалайн эх судрыг баримтлан өөрсдийн хуулгуудыг хийж авсан байна. Элжигэний сүүлчийн тугч Мөнхдалай бээр 64 настай бие тааруу байх үедээ эдгээр эрдэмтэдтэй тус тусад нь уулзаж ‘Туг цэнгэх судар оршив’ (Ц.Дамдинсүрэн ийм нэртэйгээр хуулбарласан) хэмээх өчиг судраа хуулуулж үлдээсэн гэдэг. Ийнхүү хуулбарлуулахдаа тэр дор нь өөрөө цээжээр уншиж хуулбартай тулгаж нягтлуулж байсан гэх мэдээ бий. Дээрх эрдэмтдийн зөвлөснөөр ‘Туг цэнгэх судар’ болон Цагаан тугийн тодорхойлолт зэргийг Улсын төв музейд хадгалуулж, улмаар музейд урьд хураагдсан (?) Цагаан тугаа өөрийн гараар дахин додомдож янзлаад буцааж өгсөн гэдэг. Нэрт хоёр эрдэмтэн ‘Өчиг’-ийг харилцан хуулбарласан уу, эсвэл тус тусын бие даасан эх хуулгууд уу гэдэгт хариулах боломжгүй байна. Тэд өөр өөр дэг сургууль баримталж, өв сурвалж дээр хамтран ажиллаж байгаагүйгээс гадна тус тусад нь хуулбарлуулсан гэх сургаас үзвэл бие даасан хуулбарууд байх магадаар илүү юм.

Тугч Мөнхдалайгаас авсан Б.Ринчений хуулбар 1975 онд Өрнөдөд хэвлэгдэж, Ц.Дамдинсүрэнгийн гар бичмэл хувийн архивт нь хадгалагдаж үлджээ. Лу жанжны цагаан сүлдийн өчгийн эдүгээ мэдэгдээд байгаа энэхүү хоёр хуулгыг кирилл монгол бичигт хөрвүүлбэл доорх байдалтай байна.

Хүснэгт-1.

Б.Ринчений хэвлүүлсэн эх. 1975. Вейсбаден хот. Сүлдийн өчиг	Ц.Дамдинсүрэнгийн гар бичмэл. 1963 он. Улаанбаатар хот. Туг цэнгэх судар оршив
1. Дээр ерэн есөн тэнгэрээс сэдэхүйд	1. Дээр ерэн есөн тэнгэрээс
2. Есүхэй баатраас үүдсэн	2. шүтэгдэн, Есүхэй баатараас үүдсэн.
3. Тэнгэрлэгүүдийн их нэрийг	3. Тэнгэрлэгүүдийн их нэрийг биедээ
4. Биедээ оршуулсан	4. оршуулсан. Сод хан тэнгэр язгуур-
5. Сод хан тэнгэр язгуурт	5. т, Сургааль үгүй билигт Сод хан
6. Сургааль үгүй билигт	6. богдын үүдсэн сүлд, Туул-
7. Сод хан богдын үүдсэн	7. ын гурван улхуны Дэвсэх саглагар
8. Туулын гурван улхуны	8. модны язгуураас сонгон босгож
9. Дэвсэх саглагар модны язгуураас	9. Төрийн түшээ төмрийн хатаас
10. Сонгон босгоход	10. болсон. Дөрвөн хөлт хар туг чинь
11. Төрийн түшээ	11. Дөрвөн дүү чинь, Төрийн түшээ
12. Төмрийн хатаас болсон	12. болжам. Есөн өрлөгүүд чинь
13. Дөрвөн хөлт хар туг чинь,	13. биеийн шүтээн болжам. Ер улсын
14. Дөрвөн дүү чинь	14. эзэн болсон сүлд. Уриа
15. Төрийн түшээ болжимаар,	15. ихт улаан бүрээ чинь. Намиа
16. Есөн өрлөгүүд чинь	16. ихт найман хөлт цагаан туг чинь.
17. Биеийн шүтээн болжимаар,	17. дөрвөн зовхис найман хязгаарт
18. Ер улсын эзэн болсон сүлд,	18. тэмдэг болсон сүлд. Алман наран саран
19. Уриа ихт	19. язгуурт алмас мэт эрдэнийн зүрхэт,
20. Улаан бүрээ чинь,	20. алтан мөнгөн чимэгт, ахуй бүх
21. Намиа ихт	21. улсын эзэн болсон сүлд, Боорчи
22. Найман хөлт цагаан туг чинь,	22. Борохул хоёр нөхөрт, болбасун болд
23. Дөрвөн зовхис найман хязгаарт	23. зүрхэт богдын богд сүлд.
24. Тэмдэг болсон сүлд,	24. Ниндэй далайг тас довтолж,
25. Алтан наран	25. Нангиад улсыг олз мөрүй авсан сүлд

26. Алман саран язгуурт	26. Саарин ханы тас довтолж
27. Алмас мэт эрдэнийн зүрхэт,	27. Сартаул улсыг олз мөрүй авсан
28. Алтан мөнгөн чимэгт,	28. сүлд. Довхун шунхлайг даван
29. Ахуй бүхүй улсын	29. довтолж, Төвд улсын төрийг
30. Эзэн болсон сүлд,	30. түридгэл үгүй авсан сүлд. Онну
31. Бооржи Буругул хоёр нөхөрт,	31. ханыг онги довтолж, Ойрад улсын
32. Болбасун болд зүрхт	32. олон мөрүй авсан сүлд. Танну
33. Богдын богд сүлд,	33. ханыг тас довтолж Тайчууд улс-
34. Нэнди далайг тас довтолж	34. аа олз мөрүй авсан сүлд. Хээр
35. Нангиад улсын олз мөрийг	35. азаргын хөхөлөөр босгож, Хэлэх
36. Авсан сүлд,	36. дайсаныг хэмх довтолж, хэм сэм үгүй
37. Саарин ханыг тас довтолж,	37. улсын олз мөрүй авсан сүлд.
38. Сартуул улсын олз мөрийг	38. Хар азаргын хөхөлөөр босгож,
39. Авсан сүлд,	39. Харитан дайсныг хамх довтолж,
40. Товхон шунхлайг	40. Хатад хөвгүүдийг нь олз мөрүй авсан
41. Даван довтолж	сүлд.
42. Төвд улсын төрийг	41. Өндөр уулын оргилоор зам татаж,
43. Түридхэл үгүй авсан сүлд.	42. Өлөгчин барсын довтолгоор довтолж,
44. Онну ханыг онги довтолж,	43. Өшөөт дайсны өрх рүү өм довтолж,
45. Ойрад улсын олз мөрийг авсан сүлд,	44. Охид хөвгүүдийг нь олз болгож өгсөн
46. Танну ханыг тас довтолж,	сүлд.
47. Тайчууд улсын олз мөрийг авсан сүлд.	45. Хар уулын оргилоор зам татаж,
48. Хээр азаргын хөхөлөөр босгож,	46. Хар эрэн барсын довтолгоор довтолж,
49. Хэлэх дайсныг хэмх довтолж,	47. Харитан дайсны хацавч руу хамх
50. Хэмэр симэр үгүй улсын	довтолж,
51. Олз мөрийг авсан сүлд.	48. Хатад хөвгүүдийг олз болгож өгсөн сүлд.
52. Хар азаргын хөхөлөөр босгож	49. Энэ өдрийн жагсах саданаа
53. Харитан дайсныг хамх довтолж,	50. Архирах дуугаа сонсдуулахуй юув гэхүл.
54. Хатад хөвгүүдийн олз мөрийг авсан	51. Өшөөт дайсан нь охидоо чинээгээн
сүлд.	52. үл сананам гэж,
55. Өндөр уулын оргилоор зам татаж,	53. Эрхэт эзэн тэнгэртээ өчиг өчнөм.
56. Өлөгчин барсын довтолгоогоор довтолж,	54. Харитан дайсаныг
57. Өшөөт дайсаны өрх рүү	55. хатнаа чинээн үл сананам гэж,
58. Өм довтолж, охид хөвгүүдийг нь	56. Хан эзэндээ өчиг өчинөм.
59. Олз болгож өгсөн сүлд.	57. Үүнийг сонсгох мэт болсон,
60. Хар уулын оргилоор зам татаж,	58. Цорбулт морийг зөв хөтөлгө,
61. Хар эрэн барсын довтолгоогоор	59. Цуст дээлийг нь буруу бөгтөргө,
довтолж,	60. Хазаарт морь нь зөв хөдөлгө,
62. Харьтан дайсны хацавч руу	61. Ханцуйт дээлийг нь буруу бөртөргө,
63. Хамх довтолж, хатад хөвгүүдийг	62. Хөөрөлцөх өдөр хүмүүн шүүс чинь,
64. Олз болгож өгсөн сүлд.	63. Мордох өдөр морин шүүс чинь,
65. Энэ өдрийн жагсах саднаа,	64. Хоноход чинь хонин шүүс,
66. Жирхирах дуугаа сонсдуулахуй юув	65. Үдэлэхэд чинь үхэр шүүс,
гэхүл,	66. Үнэнээр үз. Зөвөөр соёрх.
67. Цурбуулт морийг зөвөөр хөтөлгө.	67. Боржиний эзэн богдийн их сүлд.
68. Цуст дээлийг буруугаар бөгтөргө.	68. Тууланы гурван олху дээр

69. Мордох өдөр өө	69. дэвсэх саглагар модноос үүдсэн,
70. Морин шүүс чинь,	70. Тэнгэрийн долоон,
71. Хоноход чинь	71. өтүгэн эхийн дарлага болсон,
72. Хонин шүүс чинь,	72. Гунан тэнгэр эцэгт,
73. Үдэлэхэд чинь	73. Гогор тэргүүн эхэт,
74. Үхэр шүүс.	74. Түмэн тэнгэр эцэгт,
75. Үнэнээр үзэн	75. Түрмэсэн үүлэн хажимт,
76. Зөвөөр соёрх.	76. Дөрвөн хөлт
77. Боржигиний эзэн	77. хар тугаа байгуулан хатгасан,
78. Богдын их сүлд,	78. Есөн хөлт цагаан тугаа явуулан хатгасан,
79. Туулын Гурван Улху дээр	79. Эргил эргил туг
80. Дэвсэх Саглагар модноос үүдсэн,	80. Эрхлэлдэх дайсныг дарах туг,
81. Дээр ерэн есөн тэнгэр нэрийн үндэс болсон,	81. Харил харил туг
82. Доор далан долоон Этүгэн эхийн дарлага болсон,	82. Харвалалдах дайсныг дарах туг,
83. Гунан (?) тэнгэр эцэгт	83. Хунгийн хошуугаар цуур хийж
84. Гогур (?) тэргүүн эхт	84. Хотоны хошуугаар бурз хийж
85. Түмэн тэнгэр эцэгт,	85. Цэнгийн хошуугаар цуур хийж
86. Дөрмэсүн үүлэн хажимарт,	86. Цэгээн бугын эврээр бурза хийж
87. Дөрвөн хөлт хар тугаан	87. Эрт цагт өмчит билээ,
88. Байгуулан хатгасан,	88. Одоо цагт атаат болба,
89. Есөн хөлт цагаан тугийг	89. урьд цагт албат билээ,
90. Явуулан хатгасан	90. одоо цагт атаат болба.
91. Эргил эргил туг,	91. Эрхэт хөмүй үл мэдэм.
92. Эрхлэлдэх дайсныг дарах туг,	92. Хүйсэнд хүлээн талбиж,
93. Харил харил туг,	93. Тосоор тоороглон,
94. Харвалалдах дайсныг дарах туг.	94. Хуруудаар хуримлаж,
95. Хунгийн хошуугаар цоор хийж,	95. Харах нүдийг бүү эндүүл,
96. Хотонгийн хошуугаар бурзан хийж,	96. Хатирах мориний хөлийг бүү бүдрүүлэн эндүүл
97. Цэнгийн хошуугаар цоор хийж,	97. Өндөр их ууланд хөтөл.
98. Цэгээн бугийн эврээр бурзан хийж	98. Өргөн их далайд олом заяатугай.
99. Эрт цагт өмчит билээ,	99. Хацавчит гэрийг нь хагар довтолгож,
100.Одоо цагт атаат болов.	100.Хатад хөвгүүдийг нь олз болгон,
101.Урьд цагт албат билээ	101.Өрхөт гэрийг нь өмөр довтолгон,
102.Одоо цагт атаат болов.	102.Охид хөвгүүдийг олз болгон,
103.Эрхэт хүмүүний үл мэдмээр.	103.Өнө гагцаар уураг [ураг. Г.Б] балбархай хүнд
104.Хүнсэнд хүлээн талбиж,	104.тус болгон
105.Тосоор туураглан (? Г.Б),	105.Эр юүгээн алдсан эмд,
106.Хуруудаар хуримлаж,	106.эцэг юүгээн алдсан
107.Харах нүдийг бүү эндүүл,	107.Өнчин хүүхдэд тус болгон,
108.Хатирах морины хөлийг бүү бүдрүүлэн эндүүл.	108.Булган дах нь буруу бөгтөргө,
109.Өндөр их ууланд хөтөл,	109.Буурал азаргатныг олз болгон,
110.Өргөн их далайд оломоор заяатугай.	110.Хэрмэн дах нь буруу бөгтөргө,
111.Хацавчит гэрийг хагар довтолгож,	111.Хээр азаргатныг олз болго.

112.Хатад хөвгүүдийг олз болгон, 113.Өрхт гэрийг өмөр довтолгон, 114.Охид хөвгүүдийг олз болгон 115.Эр юүгээн алдсан эмд, 116.Эцэг юүгээн алдсан өнчин хүүхдэд тус болон, 117.Булган дахыг буруу бөгтөргө. 118.Буурал азаргатаныг олз болгон, 119.Хэрмэн дахыг буруу бөгтөргө 120.Хээр азаргатаныг олз болго. 121.Хан эзэндээ өлзийт, 122.Харь дайсанд харьяат болтугай. 123.Хамаг амьтан амаржих болтугай. 124.Мангалам.	112.Хан эзэндээ өлзийт, 113.Харь дайсанд харьяат (?) болтугай. 114.Хамаг амьтан амаржих болтугай. 115.Мангалам.
--	---

Хоёр хуулгын харьцуулалт (кирилл монголоор)

Ц.Дамдинсүрэнгийн гар бичмэл хуулгыг доктор Г.Билгүүдэй тодорхойлохдоо ‘Уг хуулга хэмжээний хувьд томгүй, ердөө 160 мөр гар бичмэл юм. Ц.Дамдинсүрэн уг гар бичмэлийг хар өнгийн бэхээр үзгээр өөрийн гараар бичсэн байна. Зохиолыг ажвал гурван хэсэгтэй болох нь төвөггүй мэдэгдэнэ. Эхний хэсэг нь чухамдаа 1-115 мөрөнд багтсан туг цэнгүүлэхээр хэлдэг тахилгын шүлэг байна. Хоёрдугаар хэсэг нь 116-143 мөрөнд бичигджээ. Энэ хэсэг ‘туг тахихын ёс нь’ гэсэн үгээр эхэлж уг тахилгын үед ямар зан үйл хийх ёстойг тайлбарласан байна. Гуравдугаар хэсэг бол Ц.Дамдинсүрэн гуайн уг хуулгатай холбогдуулан бичсэн тэмдэглэл байна’ гэжээ (*Хавсралт 1.2*).

Ц.Дамдинсүрэн тусгайлан үдэж дэвтэрлэсэн хуулбарыг үлдээхдээ монгол шүлгийн толгой холбох, мөрлөх зарчмыг хуулгын эхэн хэсэгт баримталсангүй, харин төгсгөл хэсэг рүү ‘Өчиг’-ийн мөр, толгой холболтыг илүүтэй харгалзан хуулж авчээ.

Б.Ринченээс 1975 онд галигаар Германд хэвлүүлсэн хуулбар бол шинжлэх ухаанд анх мэдээлэгдсэн Лу жанжны тугийн өчиг эх юм. Уг эхийг хэвлүүлэхдээ монгол шүлгийн толгой холбох, мөрлөх зарчмыг баримтлан 137 мөрөөр буулгасан бөгөөд мөн төгсгөл хэсэгтээ зан үйл болон эх сурвалжийн талаар товч мэдээлэл үлдээжээ. Үндсэндээ ‘Өчиг’, зан үйлийн тайлбар гэсэн хоёр үндсэн хэсэгтэй байна.

Хоёр эрдэмтний хуулбарласан ‘Өчиг’-ийн хуулгууд (хэвлүүлсэн болон гар бичмэл) нь энд хэлснээр толгой холбох, мөрлөх зарчмыг баримталсан эсэхээрээ ялгаатай. Хоёр хуулга дахь ‘Өчиг’-ийн мөрийн тоо 137 ба 115 байна. Эдгээр 22 мөрийн тоо зөрүү нь агуулгын зөрүү биш, Ц.Дамдинсүрэн нэлээд мөрийг шүлэглэл хэлбэрээр бус үргэлжилсэн байдлаар арай шахуудуу хуулж авснаас ийм ялгаа харагдаж байна. Уг эхийн мөрийн тоо, хэмжээг эрдэмтэд хуулгадаа баримталсан эсэх нь тодорхойгүй юм. Мөн ‘Өчиг’-ийн хоёр хуулгад нийтдээ гурван мөр агуулгын зөрүү бий. Б.Ринчений хуулгад ‘Өнө гагцаар ураг балбархай хүнд тус болгон’ гэсэн Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулгын 103, 104 мөрүүд алга байна. Харин Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулгад ‘Дээр ерэн есөн тэнгэр нэрийн үндэс болсон’ гэсэн Б.Ринчений хуулгын 94-р мөр үгүй юм. Эдгээр ялгааг эс тооцвол хоёр хуулгын нийт агуулга, дэс дараа, үг өгүүлбэр хоорондоо сайтар тохирч байна. Гэвч зарим үгсийг алдаж буулгасан, зарим дагавар, нөхцөлийг ялгаатай хуулж авсан тал бий. Хуулгын ийм багавтар алдаа зөрүүг оруулан тооцвол нийтдээ давталгүйгээр 43 тооны ялигүй зөрүү хоёр хуулгад бий (Давтагдсан тоогоор үзвэл 54 зөрүү). Гэвч эдгээр багавтар зөрүүнүүд уг хоёр хуулгын нэг гарвалт байдалд нөлөөлөхөөргүй, утгын ялгааг магадалж болохуйц хэмжээнд байна гэж үзлээ (*Дараах Хүснэгт 2-оос зөрүү ялгаа бүхий үг, өгүүлбэрийг үзнэ үү*).

д/д	Б.Ринчений хуулга (галиг)	Мөр	Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулга (гар бичмэл)	Мөр	Зөрүүний онцлог
1	сэдэхүйд <i>sedüküi-dü</i>	1	шүтэгдэн <i>šitiügden</i>	2	Сүлдний бусад өчигт 'шүтэх-' гэжээ
2	-	7	сүлд <i>sülde</i>	6	Б.Ринчений хуулгад байхгүй
3	босгоход <i>bosqaqu-du</i>	10	босгож <i>bosqaju</i>	8	нөхцөл
4	болжимаар, <i>boljimar</i> ,	15, 17	болжам, <i>boljam</i> ,	12, 13	нөхцөл
5	алтан наран алман саран <i>Altan naran Alman saran</i>	25, 26	алман наран саран <i>Alman naran saran</i>	18	үг, утга
6	бүхүй <i>büküi</i>	29	бүх <i>büküi</i>	20	байц
7	Нэнди <i>Nendi</i>	34	Ниндэй <i>Nindei</i>	24	нэришил
8	мөрийг <i>möri-i</i>	35, 38, 45, 47, 51, 54,	мөрүй <i>mörüi</i>	25, 27, 34, 35, 38, 54,	нөхцөл
9	олз <i>olja</i>	45	олон <i>olan</i>	32	үг
10	улсын <i>ulus-un</i>	47	улсаа <i>ulus-ıyan</i>	34	нөхцөл
11	хэмэр симэр <i>kemer simer</i>	50	гэм сэм үгүй <i>gem sem ügei</i>	36	нэришил
12	хөвгүүдийн <i>köbegüd-ün</i>	51	хөвгүүдийг нь <i>kübegüd-i ni</i>	40	нөхцөл, баймж
13	довтолгоогоор <i>dobtuly- a-bar</i>	56, 61	довтолгоор <i>dobtulyar</i>	42, 46	баймж
14	Жирхирах <i>jirkiraqu</i>	66	архирах <i>arqiraqu</i>	50	үг
15	дайсныг <i>dayisun-i</i>	67	дайсан нь <i>dayisun ni</i>	51	нөхцөл, баймж
16	үл санамаар <i>ülü sanamar</i>	68	үл сананам <i>ülü sananam</i>	52	нөхцөл
17	өчинөмээр <i>öčinemer</i>	70, 74	өчинөм <i>öčinem</i>	53, 56	нөхцөл
18	сонсон соёрхох <i>sonosun soyurqaqu</i>	75	сонсгох мэт <i>sonusqaqu metü</i>	57	үг, утга
19	ахул <i>aqul-a</i>	75	-	-	Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулгад байхгүй
20	Цурбуулт <i>čurbuyul-tu</i>	76	Цорбулт <i>čorbul-tu</i>	58	галиг
21	зөвөөр <i>jöb-ıyer</i>	76	зөв <i>jöb</i>	58	нөхцөл
22	дээлийг буруугаар <i>debel-i buruıu-bar</i>	77	дээлийг нь буруу <i>debel-i ni buruıu</i>	59	баймж
23	морийг...хөтөлгө <i>mori-yi...kötelge</i>	78	морь нь...хөдөлгө <i>mori ni...ködelge.</i>	60	утга
24	дээлийг <i>debel-i</i>	79	дээлийг нь <i>debel-i ni</i>	61	нөхцөл
25	Хүрэлцэх өдрөө <i>Kürülčekü edur-e</i>	80	Хөөрөлцөх өдөр <i>görüılčekü edür</i>	62	утга
26	үзэн <i>üjen</i>	88	үз. <i>üje.</i>	66	нөхцөл
27	Боржигиний <i>Borjigin-u</i>	90	Боржиний <i>borjin-u</i>	67	нэришил
28	Туулын <i>tuıula-yin</i>	92	Тууланы <i>tuıulan-u</i>	68	нэришил
29	Дээр ерэн есөн тэнгэр нэрийн үндэс болсон, <i>Deger-e yerin yisün tngri- ner-ün ündüsün bolıysan,</i>	94	-	-	Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулгад байхгүй

30	Доор далан долоон <i>Dour-a dалан doluyan</i>	95	Тэнгэрийн долоон <i>tngrī-yin doluyan</i>	70	утга
31	Гугур <i>quγur</i>	97	Гогур <i>qoqur</i>	73	γоγур (гогор, гоор) нь тэгш шулуун, гоолиг, хээнцэр гэх утга Г.Б.
32	дөрмөсүн...хажимарт <i>dörmesün... qajimar-tu,</i>	99	түрмэсэн...хажимт <i>türmesün... qajim-tu</i>	75	галиг
33	тугийг <i>tuγ-i</i>	102	тугаа <i>tuγ-ıyan</i>	78	нөхцөл
34	бурзан <i>burjan</i>	109, 111	бурз <i>burja</i>	84, 86	нэршил
35	хүмүүний үл мэдмээр. <i>kütiin-ü ülü medemer.</i>	116	хөмүй үл мэдэм. <i>Kötmüi ülü medem.</i>	91	нэр
36	хүнсэнд хүлээн <i>Künesün-dür küliyen</i>	117	хүйсэнд хүлээн <i>küisün-dür küliyen</i>	92	утга
37	туураглан <i>toqurayulun</i>	118	тоороглон <i>toγoruyulan</i>	93	галиг
38	бүдрүүлэн <i>büdüregülün</i>	121	бүдрүүлийн <i>büdürgül-ün</i>	96	нөхцөл
39	оломоор <i>olum-ıyar</i>	123	олом <i>olum</i>	98	нөхцөл
40	гэрийг <i>ger-i</i>	124, 126	гэрийг нь <i>ger-i ni</i>	99, 101	нөхцөл, байц
41	хөвгүүдийг <i>köbegüd-i</i>	125	хөвгүүдийг нь <i>köbegüd-i ni</i>	100	нөхцөл
42	-	-	өнө гагцаар уураг [ураг] балбархай хүнд тус болгон <i>öni γayᠰayar uıray balbarqai kütiin-dü tusa bolıyan</i>	103, 104	Б.Ринчений хуулгад байхгүй
43	болон <i>bolan</i>	129	болгон <i>bolıyan</i>	107	нөхцөл

Хоёр хуулгийн зөрүү ялгаа

‘Өчиг’ нь ерөнхийдөө эртний хуучин найруулга, бөө мөргөлийн шүлэглэлийн хэлбэр, аясыг агуулж байгаагаараа онцлог бөгөөд түүний агуулгад эртний ёс заншил, нууцлаг санаа бодол илэрхийлсэн мэт сонирхолтой зүйлсийг хадгалж байдаг. Б.Ринчений хувилбарын 67-74 мөрүүдэд өст дайсныг ‘охидын чинээ...хатаны чинээ’ (51-56. Ц.Д) үл басамжлахыг сануулан онго эзнээс өршөөл, соёрхол эрсэн мэт, тахилгын шүүс зоогийг дурдахын дотор ‘хүрэлцэх (хөөрөлцөх. Ц.Д) өдөр хүмүүн шүүс чинь’ гэж хүнээр тахил өргөх ёсыг дурсах, 77, 79, 130, 132 мөрүүдэд ‘цуст дээлийг буруу бөгтөргө... ханцуйт дээлийг буруу бөгтөргө... Булган дахыг буруу бөгтөргө... Хэрмэн дахыг буруу бөгтөргө’ (59, 61, 108, 110. Ц.Д) хэмээн өштөнийг дарах ба гашуудлын тэмдэг болгож эмээлийг ‘буруу бөгтөргө’-х зэрэг ёсыг өгүүлэх, эзэн эрх бэрхэдсэнийг сануулах мэтээр ‘Эрт цагт өмчит билээ, Одоо цагт атаат болов. Урьд цагт албат билээ Одоо цагт атаат болов. (109-112 мөрүүд. Б.Р), ’ (87-91. Ц.Д) гэх, эндүү хуудуугаас болгоомжлохыг ‘Тосоор тоороглон, Хуруудаар хуримлаж Харах нүдийг бүү эндүүл (118-120. Б.Р)’ (93-95. Ц.Д) гэх зэргээр сонин өгүүлэмжүүд үзэгдэнэ. Юуны учир, хэдий цагт ‘Өчиг’-т ийм гунигт мөрүүд дуудагдах болов, яагаад үүнийг Эзэн сүлднээ хандан өчиж тангараглаж буй нь судлуштай. Эзэн сүлд, түүний өчгийн гарвал үүсэл, замнал тэргүүтнийг уугуул ёсоор нь танин тогтоох шаардлагатайг энэ бүхэн харуулж байна.

МНТ-нд гардаг ‘улхуны дэвсэг, саглагар мод, сод хан, тэнгэр язгуурт, ахуй бүхүй’, мөн ‘хүрэлцэх өдөр, хатад хөвүүдийг, эмс хөвүүнийг, хэмэр...үгүй (хэм үгүй) улс, өрх рүү довтлох,

хан эцэг, түрмэгэл үгүй' гэх зэрэг холбоо үгс 'Өчиг'-т бий. Бас 'бөгтрөх (ганзгалах)', 'нэндэх (урьтах), гогор (гоор, гоо)' зэрэг хуучин үгсийн хэрэглээ энд үлджээ.

Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нар Лу жанжны сүлдийн өчгийг буулгахдаа зарим нэг үгийн ард асуултын тэмдэг (?) тавьжээ. Б.Ринчен 'Гунан (?) тэнгэр эцэгт, Гугур (?) тэргүүн эхэт' (мөр 97, 97), Ц.Дамдинсүрэн 'Харь дайсанд харьяат (?) болтугай' (мөр 113) гэх мөрүүдийн тодорхой үгийн ард асуулт тавьсан нь тэдгээр нэрс, мөрийн утгыг нягтлах шаардлагатайг илэрхийлсэн хэрэг болов уу.

3. Дагалдах тэмдэглэлийг харьцуулах нь

Лу жанжны цагаан сүлдийн өчгийн дээрх хоёр хуулбар нь тус бүр төгсгөлдөө зан үйлийн богино дагалдах тэмдэглэлтэйг өмнө дурдсан билээ. Тухайн тугчийн хэлснийг ярианы хэлбэрээр товчлон буулгасан хэвээр эрдэмтэд үлдээжээ гэмээр байдаг. Тугчийн яриаг тэмдэглэхдээ тахилгын зан үйлийн болоод тугийн талаар бусад дэлгэрэнгүй мэдээллийг хэн хэн нь нэмж үлдээсэнгүй. 'Туг цэнгэх судар'-тай хамт зан үйлийн бичмэл мэдээ агуулагдаж байсан эсэхийг эрдэмтэд бас хэлээгүй нь үүнтэй холбогдох бичвэр тухайн ярианы үед байгаагүйг илтгэнэ. Гэхдээ Б.Ринчен Унгарт хэвлүүлсэн өөр нэгэн өгүүлэлдээ Лу жанжны Цагаан сүлдэд зан үйлийн дагалдах эх бичмэл байсан гэх санааг нэлээд эрт дурдсан байдаг. Ер нь Чингис хааны гэх зарим гол шүтээнүүдийн 'Өчиг'-ийг дагалдаж зан үйлийн эх бичмэл олддог. Б.Ринчен 'Өчиг' судрыг олж үзэхээсээ өмнө 1959 онд 'Луу гүний хошуунд байсан... цагаан сүлдийн утга учрыг тайлбарласан бөө мөргөлийн дуудлагын хэлбэрээр бичигдсэн эх бичмэл нь тухайн сүмд хадгалагдаж байсан боловч цагийн аяст устан алга болжээ. ' гэсэн мэдээ бичиж байжээ. Тэгэхээр цагаан тугийн судар бичмэл алдагдсан тухай сураг 'Өчиг'-ийг музейд өгөхөөс ч өмнө гарч байжээ. Б.Ринчен зан үйлийн судар алдагдсан мэт сургийг 1959 онд ийнхүү мэдээлсэн ч Монголын үндэсний музейн 1963 оны баримтаас нягталбал 'тахилгын...монгол судар,'-аас гадна эрдэмтдийн дагалт тэмдэглэлийн агуулгатай адил байж мэдэх 'тугийг тахиж байсан ёс журам' гэсэн нэгэн монгол бичмэл 'Өчиг'-тэй хамт байсныг мэдэж болно. Харин тухайн үеийн Төв музейд өгөөд байсан ('Өчиг'-тэй хамт) зан үйлийн энэ хэсгийг Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нар олж үзээгүй болов уу гэмээр. Зан үйлийн хэсгийг хууч ярианы зурвас тэмдэглэл байдлаар, зарим ялгаатай бичиж авсан нь үүнийг гэрчлэх болов уу. Иймээс Г.Билгүүдэй зан үйлийн энэ тэмдэглэл (Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулга) хэсгийг 'тахилгын үед ямар зан үйл хийх ёстойг тайлбарласан' нэмэлт гэж үзжээ.

Хуулгуудын төгсгөл дэх дагалдах тэмдэглэлүүдийн ижил тал нь зөвхөн тахилгын ид үед өрнөдөг дүр зураг, заншил ёсыг ерөнхийлж, хоёулаа богино хэмжээтэй, товч агуулгаар, нэмэлт мэдээлэл аястай хавсаргасанд оршино. Ялгагдах тал гэвэл зан заншлын мэдээний багавтар зөрүүнөөс гадна Ц.Дамдинсүрэн 'Өчиг'-ийг олсон эх сурвалж, он цагийн талаар тэмдэглэж, тугийн судар алдагдсан тухай хожим нэмж бичжээ.

Хоёр эрдэмтний тэмдэглэж үлдээсэн энэ зурвас хэсэгт Туг тахилгын зан үйлийн адил төсөөтэй мэдээллээс гадна нэг нэгнээ нөхвөрлөх ялгаатай агуулга бас багтжээ. Ёс заншлийн талаар багавтар зөрүүтэй, басхүү ерөнхий бөгөөд ижил төс тодорхойлолттой байгаа нь Тугч Мөнхдалайгийн ярианы өнгө аяс, онцлог, агуулгын хүрээг тэр хэвээр буулгасантай холбоотой болов уу. Тугч бээр эрдэмтэд тахилга ёслолыг нэг ижил агуулгаар тус тусад нь танилцуулахдаа заримыг нэмэх хасах, хойно урьд оруулах зэргээр дурсах санах зүйлээ ялигүй ялгаатайгаар мэдээлсэн байж болохыг уг хуулгууд харуулж байна.

Дагалдах тэмдэглэлүүд доорх байдалтай байна.

Б.Ринчений хуулбарын дагалдах тэмдэглэл:

1975 онд *Asiatische Forschungen* цувралд (49-д) хэвлүүлсэн.

Jiči ene tuy-i takiqu čenggekü-dü ergükü sigüsü, qonin-u toluyai, jülde ebčigüü, qoskinaγ, böger-e, segül bayıqu. Mön morin-u uruyul, dalang, kitai, qarbitu qabirγ-a, üker-ün qoskinaγ, qujirqai, boyuday moyınaγ, qorqoy uγuča edeger bolun-a. Čayan idege, čai, ayıray taray, örüm, arja qorja, yangju büri-yin amta-tu boobo jimis-i olan olan čar-tur kiǰü, tuy-un emün-e talbimui. Egün-ü jегün emün-e nige nige yeke tomu čartünpeng-dü ayıray kiǰü, tegün-eče qar-a ulus aman-ıyar amsamui.

Tuy-un qoyar qajayı-dur dörbe dörbe-ber naiman ebüdüg čim büriy-e qoyar, gilda qoyar-un qamtubar tuyči nige, quduryači nige, bayatur naiman, čečed dörben, qosıyüči dörben, jasayul dörben, mangnai qarayulči qoyar edeger yučin qoyar kümün, čayan qubčasu emüsčegejü, čayan mori unuγsan yosuladaγ. Tuy takiqu-du 3 jıl boluyad takiǰu, nayadum kideg egün-dü tabun nasun-u mori uruldadaγ, 312 böke barıldadaγ, sur bai qarbuday, eyimü er-e-yin γurban nayadum-ıyar čenggen jırγadaγ bolai.

Lu jangǰun-u qosıyın-u sülde čenggekü yosun öčig ene buyu.

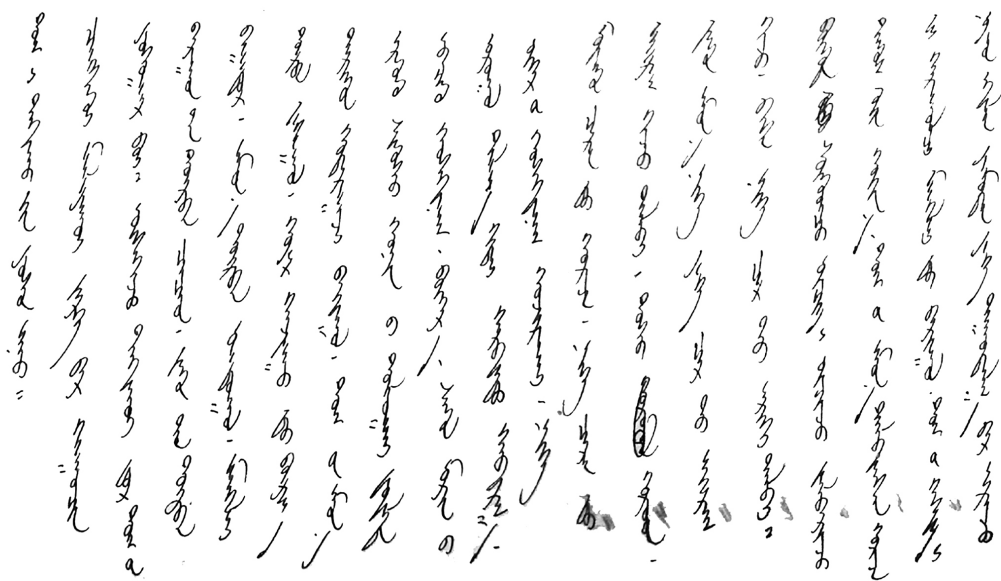
Хөрвүүлэг

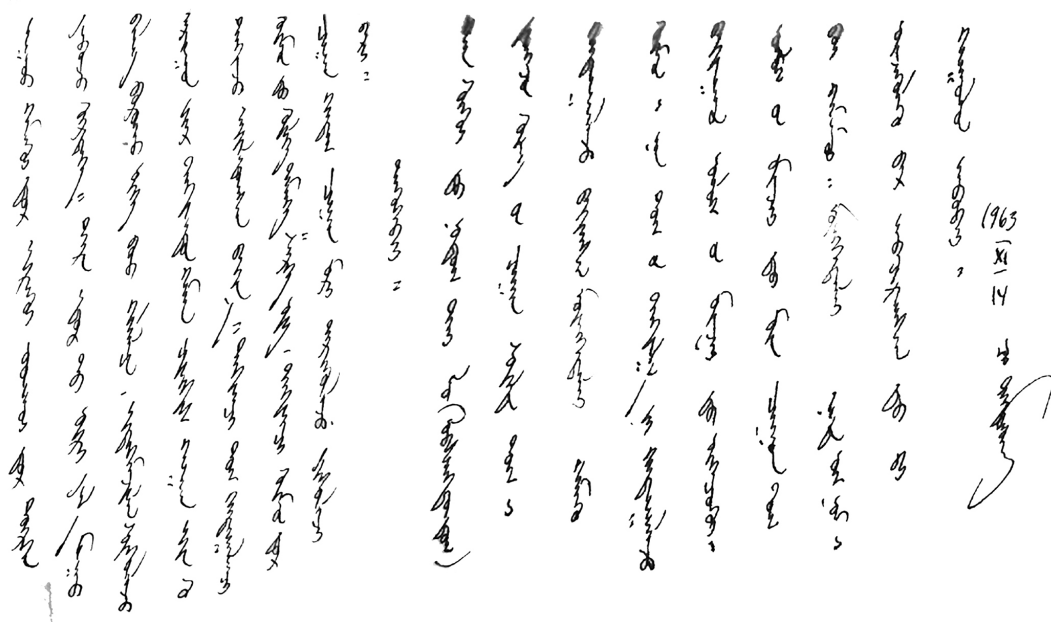
Жич Энэ тугийг тахиx цэнгэхэд өргөх шүүс, хонины толгой, зүлд өвчүү, хошгоног, бөөр, сүүл байх. Мөн морины уруул, далан, гитай, харвит хавирга, үхрийн хошгоног, хужирхай, боодог мойног, хорхог ууц эдгээр болно. Цагаан идээ, цай, айраг тараг, өрөм, арз хорз, янз бүрийн амтат боов жимс олон олон царанд хийж тугийн өмнө тавина. Үүний зүүн өмнө нэг нэг их том цар түмпэнд айраг хийж, түүнээс хар улс амаар амсана.

Тугийн хоёр хажууд дөрөв дөрвөөр найман өвдөг чим бүрээ хоёр, гилда хоёрын хамтаар тугч нэг, хударгач нэг, баатар найм, цэцэд дөрөв, хошууч дөрөв, засуул дөрөв, магнай харуулч хоёр эдгээр гучин хоёр хүн цагаан хувцас өмсөцгөөж, цагаан морь унасан ёсолдог. Туг тахиxад гурван жил болоод тахиж, наадам хийдэг үүнд таван насны морь уралддаг, 312 бөх барилддаг, сур бай харвадаг, ийм эрийн гурван наадмаар цэнгэн жаргадаг болой.

Лу жанжсны хошууны сүлд цэнгэх ёсон өчиг энэ буюу.

Б.Дамдинсүрэнгийн хуулбарын дагалдах тэмдэглэл:

A block of handwritten Mongolian script in a cursive style, representing the text from the B. Damdinseren section. The script is written in black ink on a white background, with some corrections and additions visible. It corresponds to the text provided in the HTML block below.

Хөрвүүлэг

Тугийн тахих ёс нь. Цэнгэх мялаах зэргээр хуучин ёсоор буй. Ингээж тахихад тугийн баруунтаа дөрвөн цэцэд, зүүнтээ дөрвөн баатар, өмнө дөрвөн угтуул, манлай дөрвөн засуул, хоёр хажууд бүрээ тэргүүн хударгач байгуул, тугийн өмнө өргөх шүүс хонины толгой, зүлд өвчүү, хошгоног, бөөр, сүүл морины уруул, далан гитай харвинт хавирга, үхрийн хошгоног хужирхай, нэг мөнгөн царанд хорз, нэг царанд айраг хийж тавь, тос хурууд, зүүн өмнө нэг их царанд айраг хийж, бас нэг царанд архи тавь. Бүгд сөгдөж өчгийг өчиж залбирч тэгсний хойно тугийн өмнө тавьсан хорзыг гаргуулж манлайд бариул, тугийн хишгийг ноёд эхлэн яамтан зэрэг дуудлагаар ирж уу хэмээхэд ирэхүй уухуйд түргэн явж хүртдэг. Тэр өдөрт өр ялын муу билиг буруу үг бүү хэлэлц, итгэмжлэн сүслэж ариунаар тахигтун хэмээн Чингис хаан ийнхүү тахиж айлдсан байна. Тахигч туг хадгалагч хүнд хүлэг тэмээ сэрх өг. Тахигч хүнд цагаан хадаг, цагаан морь тэргүүлж зүсэлж барь. Төгсөв.

Ханхөхийд нутагтай Лу (Лувсандондог) жанжин гүний цагаан сүлд тугийг Мөнхдалай хэмээх хүн энэ тугийн тахилгыг хадгалж байгаад улсын музейд өгчээ. Улсын музейд мөн цагаан туг буй хэмээмүй. Мөнхдалай над уг номыг үзүүлэхээр авчирсанд би хуулан авав. 1963. XI. 14 Ц.Дамдинсүрэн (үүний ард 'Өчиг' алдагдсан тухай нэмэлт хоёр өгүүлбэр бий).

Энэхүү хоёр дагалт тэмдэглэл нь 'Өчиг'-ийн хамт байсан 'цагаан сүлдийн утга учрыг тайлбарласан... эх бичмэл... цагийн аяст устан алга болсон (Р.Б)' гэх судрын (хожим үнэхээр алга болсон бололтой) агуулгын тэмдэглэл байхуйц үндэстэй юм. Энд өргөх шүүс, цагаан идээ, архи айраг болон тахилгыг гүйцэтгэгсэд, ёслол зэрэг хуучин заншлын тухай товч тэмдэглэн үлдээснийг харьцуулан сийрүүлбэл доорх байдалтай эмхлэгдэнэ. Хоёр эрдэмтний хуулгын төгсгөл тэмдэглэлийн ижил төстэй болон ялгаатай зүйлсийг эндээс харж болно.

Ёс заншлын мэдээ	Б.Ринчений хуулга	Ц.Дамдинсүрэнгийн хуулга
Өргөх шүүс	Хонины толгой, зүлд өвчүү, хошгоног, бөөр, сүүл. Морины уруул, далан, гитай, харвит хавирга. Үхрийн хошгоног, хужирхай. Мөн боодог мойног, хорхог ууц	Хонины толгой, зүлд өвчүү хошгоног, бөөр, сүүл. Морины уруул далан гитай харвинт хавирга. Үхрийн хошгоног хужирхай,
Цагаан идээ	Цагаан идээ, цай, айраг тараг, өрөм, янз бүрийн амтат боов жимс	тос хурууд,
Айраг архи	арз хорз, айраг	хорз, айраг архи
Тахилга гүйцэтгэгсэд	Тугийн хоёр хажууд дөрөв дөрөвөөр найман өвдөг чим бүрээ хоёр, гилда (дарцаг) хоёрын хамтаар тугч нэг, хударгач нэг, баатар найм, цэцэд дөрөв, хошууч дөрөв, засуул дөрөв, магнай харуулч хоёр эдгээр гучин хоёр хүн цагаан хувцас өмсгөж, цагаан морь унасан ёсолдог.	тугийн баруунтаа дөрвөн цэцэд, зүүнтээ дөрвөн баатар, өмнө дөрвөн угтуул, манлай дөрвөн засуул, хоёр хажууд бүрээ, тэргүүн хударгач байрлана.
Тахилгын ёслол	Гурван жил тутамд туг сүлд тахиж, эрийн гурван наадам хийнэ. Үүнд, таван насны морь уралдаж, 312 бөх барилдан, сур бай харваж цэнгэдэг.	Цэнгэх мялаах нь хуучин ёсоор буй. Бүгд сөгдөж өчгийг өчиж, залбирсаны хойно тугийн өмнө тавьсан хорзыг гаргуулж манлайд бариулна. Тугийн хишгийг яамтдаас ‘ирж уу’ хэмээн дуудаж зарлахад ноёд зэрэг зиндаагаар дараалан шалмагаар ирж хүртдэг ёстой. Тэр өдөрт өр ялын бэлгэггүй үгс бүү хэлэлцэхгүй, ихээр сүсэлж, ариунаар тахиж бай хэмээн Чингис хаан айлдсан гэж итгэдэг. Тугч хүнд унах морь, тэмээ, сэрх, бас цагаан хадаг, цагаан морь тэргүүтнийг зүсэлж барьдаг байжээ.

Хоёр хуулбарын дагалдах тэмдэглэл дэх ёс заншлын мэдээ

Эдгээр дагалдуулал тэмдэглэлийг нэгтгэж сийрүүлбэл Туг цэнгэх ёсны талаар дараах байдал тодорхой болж байна.

Туг тахиx байдал: Туг тахиx цэнгэх, мялаах нь хуучны ёсоор хадгалагдаж ирсэн. Өчиг өчихөд бүгд сөгдөж, залбирна. Тугийг гурван жил тутамд илүү сүртэй ёсолж цэнгэнэ.

Тугчид ба дүр байдал: Тугийн өргөөг хойморьт барьж, тугийг өмнө нь залах ба тугч тэнд заларна. Тэргүүн хударгачийг бас зална. Тугийн хоёр хажууд хоёр бүрээг тус бүр бүрээчийн хамт байрлуулна. Ингэж тахихад тугийн баруунтаа дөрвөн цэцэд, зүүнтээ дөрвөн баатар, өмнө дөрвөн угтуул, манлай дөрвөн засуул, бас дөрвөн баатар, дөрвөн хошууч, магнай харуулч хоёр гэх зэргээр эдгээр гучин хоёр хүн цагаан хувцас өмсөлтэй ёслолд оролцоно. Тахилгын туг залах, ёслох зэрэгт тэд бүгд цагаан морь унаж явна.

Туг тахиx идээ зоог, заншил: Тугийн өмнө өргөх шүүсэнд хонины толгой, зүлд өвчүү, хошгоног, бөөр, сүүл, морины уруул далан, гитай харвинт хавирга, үхрийн хошгоног хужирхай, боодог мойног хорхог ууц эдгээр орно. Цагаан идээ, цай, айраг тараг, ааруул хурууд, өрөм, арз хорз, архи, янз бүрийн амтат боов жимс олон олон царанд хийж тугийн өмнө тавина. Нэг мөнгөн царанд хорз, бас нэг царанд архи, нэг царанд айраг хийж тавина. Өчиг өчихүйд бүгд сөгдөж өчгийг өчиж залбирсаны хойно зүлд, шөлийг амсуулан хүртээж,

тугийн өмнө тавьсан хорзыг гаргуулж манлайд бариулна. Тугийн хорз хишгийг яамтад (тугийн албатууд) эхлэн зарлаж, нэгэн зэрэг нэр ус дуудан 'ирж уу' хэмээхэд ноёд тэргүүлэн түргэн шаламгай ирж ууж хүртэнэ. Үүний зүүн өмнө нэг их том цар түмпэнд айраг хийж, түүнээс хар улс (журийн олон) амаар амсана.

Бэлгэ ёс, дагах дэг: Тахилгын өдөрт өр ялын муу билиг буруу үг бүү хэлэлц, итгэмжлэн сүслэж ариунаар тахигтун хэмээн Чингис хаан зарлиг айлдсан хэмээн үздэг байна.

Тугч тахилч: Тахигч, туг хадгалагч хүнд хүлэг морь, тэмээ, сэрх... зэрэг өгч талархал барина. Мөн түүнд цагаан хадаг барьж, цагаан морь тэргүүлж зүсэлж өгнө.

Тахилгын цэнгэл: Тахилгын дараа нийтийн цэнгэл үүсгэнэ. Эрийн гурван наадам хийж, 312 бөх барилдаж, таван насны морь уралдан сур харвадаг.

Туг цэнгэх заншил явдлыг өгүүлсэн хоёр эрдэмтний тэмдэглэлээс иймэрхүү дүр зураг харагдаж байна. Үүнийг мөн Тугч Мөнхдалайн оролцоогоор үлдээсэн шинэ цагийн нэгэн ховор үзмэртэй харьцуулан тодруулж болно.

4. Дүгнэлтийн оронд

'Чингис хааны төрийн цагаан сахиус' хэмээгдэх Лу жанжны хошууны (Элжигэний) сүлд тугийн өчиг Улсын төв музейгээс алга болсон гэх хэдий ч нэрт эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчен нарын анхдагч сурвалжаас хуулбарласан эхүүд үлджээ. 'Өчиг'-ийн хоёр хуулга нь хувилбарууд гэхээсээ илүү нэг сурвалж бүхий хоёр хувилагдсан, ижил эх мөн. Үүнээс тэдгээрийн багавтар ялгаануудыг харилцан эмхэлж горимлосон гол эх гаргахад төвөггүй юм. 'Өчиг'-ийн хуулгууд, түүний дагалт тэмдэглэлүүд нь Лу жанжны Цагаан сүлдийн учир холбогдлыг нэмж тодруулахад (сүүлчийн тугчийн амнаас авсан) сонирхолтой сурвалж болж байна. 'Өчиг' судрын хуулга эх нь эртний шүтлэгийн зан үйл, үзэл номлол, утга соёлын хэрэглэгдэхүүнийг гэрчилж буй бол эрдэмтдийн дагалдуулал тэмдэглэл нь тахилгын үеийн ёс заншлийн зарим хэсгийг (алдагдсан гэх эх бичмэлийг) харилцан нөхөх байдлаар илэрхийлж байна. Ханхөхий дэх Чингис хааны цагаан сүлд туг тахихад туг залах, эгэх, туг тунгах, дагшаа (догшоо) хийх, өчиг өчих, тунаг амсах, живэр түгээх, лам нар даатгал ерөөл айлдах зэрэг Тахилгын бусад ёс заншил, мөн байгууламж бүтэц, боловсон хүчин (тугчдийн отог) зэрэг олон мэдээллийг эрдэмтэд энд бичээгүй аж.

Хуулгууд нь эрдэмтдийг зорьж ирсэн сүүлчийн тугч Мөнхдалайн (тухайн үеийн гэрчийн) Сүлд онгондоо үнэнч тангаргаа сахиж, цаг үе бэрхэдсэн ч өв дурсгалаа үлдээхийг эрмэлзсэнийг баталж байна. Тугч Мөнхдалай бээр эрдэмтэд Лу жанжны тухай, мөн Цагаан тугийн зарим хууч, эх бичмэл сэлт үлдээснээс гол 'Өчиг' судар илүү анхааралд өртжээ гэж үзэж болно.

'Чингис хааны сүлд' хэмээгдэж ирсэн Ханхөхийн (Лу жанжны буюу Элжигэний) Цагаан туг сүлдийн мөн чанар, чухам учигийг 'Өчиг'-олдвор зохих хэмжээгээр хадгалж байх боломж бий.

'Музейнүүдийн дэргэдэх үзмэр худалдан авах комисс. 1963.11.3'-ын тогтоолоос (Хавсралт 2.) үзвэл 'Өчиг'-ийн эх бичмэл тэргүүтэй зургаан ангид материалыг хүлээн авч 'тус музейн номын санд шилжүүлэн дансалж хадгал'-сан гэх үндэстэй байна. Гэвч музейн номын сан хэрхсэн болон сан хөмрөгийн бүртгэл, өөрчлөлтүүдийг сурвалжлан мөшгихүй бүдэг, басхүү хугацаа шаардахаар байна.

Жич нэмж тэмдэглэх нь: Сүлдийн өчигт; Туг сүлд, түүний гарвал үүсэл, байр суурь, дүр байдал, эрхшээгч баатар эзэн, алдар гавьяа, ёс заншил, баримтлах чиг шугам, хорио цээрийг дурдахын зэрэгцээ туг тахиж буй тухайн цаг байдлыг туг онгондоо хандан өчиж, зэрэгцээ бэлгэдэл болох хар сүлд ба улаан бүрээний тухайд хамтад сануулан дууддаг гэж үзэлтэй.

Ер нь Монгол газраас олдсон тугийн ‘Өчиг’-үүдийн дотоод агуулга, утгын уялдаа сүлжээ, учирзүйг бүхэлд нь шууд, хялбарчлан ойлгоход зарим талаар амаргүй байдаг. Шалтгаан нь ‘Өчиг’-ийн эртний гэх шинжтэй холбоотой бололтой. Энд дуудан өчиж ирсэн шүлэглэлийн бүтэц, агуулгыг ажвал; заримдаа өгүүлж байгаа зүйлсээ бүрэн илэрхийлэхгүй тасалдах, орхих, өөр агуулгад шилжих, төөрөлдөх, зарим хэллэг нь утга төгсгүй, балархай, таслаг санааны цуглуулга мэт ухагдах тал буй. Мөн хоёрдмол, далд утгатай санагдах зүйлс ч бий. ‘Өчиг’-ийн мөнхүү төгслөг бус хирнээ утга санаа, хэллэгийн хэмнэл сонголт сайтар боловсорсон байдал нь эрт цагийн сэтгэхүйн онцлог хийгээд утга соёлын тухайн цагийн хэм хэмжээг хадгалж буйд оршиж байж болох. Он цаг хэт алсарсанаас илэрхийллийн ийм ялгаа бидэнд илт мэдэгдэж байна уу, эсвэл уг эх нь эвдэрч өөрчлөгдсөн үү гэдэгт хариулт өгөх бололцоог эрэх шаардлагатай юм.

‘Өчиг’-ийн зарим хэсгийг ерөнхий нэвтрэх утгаар нь нөхөн эргэцүүлж тайлах, дам болон хам утга тэдгээрийн холбоо сүлжээсийг учирзүйн харьцуулалтаар нэхэн ухах шаардлага ч гарах мэт. Энэ нь сүлд өвийг тээж ирсэн тугчид ‘Өчиг’-ийг утга агуулгын талаас хянан нягтлах бус зан үйлийг дагах ёсоо баримталж уг хэвээр, мухраар сүсэглэн дамжуулж ирсэнтэй холбоотой байж болно. Тугч тахилчид онго сахиусны ном хэллэгийг тайлбарлах болон тайлахыг хичээх нь хориотой, үүнээс ямагт зайлсхийх хандлагатай, мөн тэдгээрийн утгыг тайлж мэдэхгүй ирсэн зэрэг заншилтай энэ бүхэн уялдана. Олон зуун жилийн явцад ‘Өчиг’-ийн утга бүдгэрэх, заримыг гээж осолдох, хуулбарлан буулгах, цээжлэх, сэлбэх зэрэгт гажил зөрүү гарах, мөн өчгийг алдаж эндэх, эгүүлэн сэргээх зэрэг нөлөөнүүд ч туссан байж болох юм. Эдгээр нь ‘Өчиг’-ийн чухам нууцыг эдүгээ цагийн дадсан аргаар бүрэн танин мэдэхэд тулгарч буй бэрхшээл юм.

Гэвч ‘Өчиг’-ийн агуулга, шинж төлөвийг илүү сайтар ухан хичээж, эдүгээн арга ухааны төлөвд зохицуулан нэхэж боловсруулах явдал (сэргээн хэрэглэхэд зориулж) байж болохыг бас үгүйсгэмгүй. Эрт, эдүгээн хүмүүний залгамж-сэтгэхүйн уламж уялдааг нөхөн сэргээхдээ энэхүү ‘Өчиг’ мэт өв баримтад түшиглэн тодотгож, тасарсаныг холбох нь байж болох зүйл мөн. ‘Өчиг’-ийн эхийг нөхөн сэргээхээр барахгүй, Туг сүлдийн зүйлс, заншил ёсыг ч тоймлон эмхлэх зохих нөхцөл бүрдэж бий. Үүнд, эрдэмтдийн үлдээсэн зан үйлийн дагалдуулал тэмдэглэлийг Лу жанжны тугийн талаархи бусад мэдээ судалгаа, улмаар Монгол үндэстэнд тархсан бусад гол тугийн тухай баримтуудтай харьцуулан нөхвөрлөж ерөнхий дүрийг босгож болох бололтой.

Монгол газарт олдсон болон сураг чимээ сонсдох туг сүлдийн бусад өвүүдээс Ордос Дархадын хар сүлд, Цахар Үүшиний цагаан сүлд, Элжигэн халхын (Лу жанжны) цагаан сүлд хэмээх гурван шүтээн нилээд эртний төлөвтэй, үнэт зүйлийн агууламжаар анхаарал татаж буйг нэхэн сонирхсон саяханы судалгаа бий. Уг судалгаанд эдгээр туг сүлдийн ‘Өчиг’-үүд үндсэндээ адил юм гэсэн саналыг дэвшүүлжээ.

Энэ өгүүллийн эхэнд дурдсан ‘Найман хөлт цагаан сүлдийн тахилга ину’ (сурвалж тодорхойгүй эх!) уншлагаас гадна ‘Эзэн богдын их цагаан сүлдийн өчиг’ (Цахарын сүлд болон Мухулайн сүлд), ‘Сүлд цэнгэх өчиг, Б.Р’ буюу ‘Сүлд цэнгэх судар, Ц.Д’ (Элжигэний туг сүлд) гэж нэрлэгдсэн Цагаан сүлд өчгийн гурван эх одоо мэдэгдэж байна.

XVI зууны дундуур Бодь алаг хааны үеэс дээдсийн онго шүтээнийг Зүүн, Баруун түмний дотор Цахар, Ордост хуваан хариуцуулсан тухай сурвалж мэдээ, мөн судалгаа бий. Зүүн түмний Цахар, Халх хоёрт Цагаан сүлдийн өв үлдэх түүхэн боломжтой. Халхад цагаан сүлд үлдсэн гэх хожмын хандлага, таамгийг гол судлаачид (Д.Банзаров, Ц.Жамсранов, Б.Ринчен зэрэг) барьж байсан нь сурвалжаас гадна тодорхой учиг сэжүүртэй юм. Чингис хааны төр, үнэт зүйлийн сүүлчийн өвийг тэд тээж байв. Лигдэн хаанаас хойш сарниж тархсан Цахаруудад эртний цагаан туг үлдсэн эсэх нь XX зууны төгсгөл хүртэл 350 гаруй жил сураггүй, Ордост ч энэ талаар мэдэхгүй байв. Харин Халхын Түшээт хан, Засагт ханы нутагт

цагаан тугийн үлдэгдэл, ганц нэгхэн жижиг отог оршоор байжээ. 1920-оод оноос тахилгаа дийлэхээ больж, мөн коммунист суртал давамгайлж эхэлсэнээс Чингис шүтлэгийн мөнхүү бяцхан 'сүм'-үүд Онго сүлдтэйгээ сарнин алга болцгоожээ. Тэдгээрийн ул мөрөөс жуулчид судлаачдын анхаарлыг Лу жанжны хошуунд цэнгүүлж байсан 'Чингис хааны цагаан туг сүлд' илүү татаж байжээ.

Талархал: Уг өгүүллийг бичихэд хэрэглэгдхүүн материалаар тусалсан доктор Д.Сүхбаатар захиралтай Үндэсний музейн найрсаг хамт олонд талархал илэрхийлье.

EMPHASIZING TWO DUPLICATES OF ABANDONED EULOGY OF THE WHITE SPIRIT BANNER (TUĞ SÜLDE)

Well-known Mongolian scholars B.Rinchen and Ts. Damdinsuren duplicated the sutra of White Spirit Sülde's Eulogy (from the custody of the Vexillary) that had been remained in province of Warlord Lu (of Eljigen) in 1963 and turned into the research circulation. These duplications were observed comparatively. These duplications of the scholars are available to be considered as a certain resource for recognizing the importance and essentials of the 'White Spirit Sülde' which had been worshipped as the 'Tuğ Spirit of Chinggis Khaan'. It is possible that the scholars' duplications replaced 'Amusing Sutra for Tuğ Sülde' which is kept in and then lost from Central State Museum.

Key words: B.Rinchen. Ts. Damdinsuren. White spirit banner (tuğ sülde). Tuğ spirit banner's (sülde) eulogy. Warlord Lu (Lu janjin). Eljigen. Tuğchi Munkhdalai.

Номзүй

Rinchen B. 1959. *Les matériaux pour l'étude du chamanisme mongol*. Asiatische Forschungen. Band 3. Otto Harrassowitz, Weisbaden.

Rinchen B. 1959. *Zum kult Tschinghis-Khans bei den Mongolen. Operlieder (tayilg-a-yin dayun)*. Opuscula ethnologica memoriae Lidovici Biro Sacra. Budapest.

L'heritage scientifique du prof. Dr. Zamsarano. Central Asian Journal, vol. IV:3. Weisbaden.

Дамдинсүрэн Ц. 1963. *Туг цэнгэх судар ориув*. Гар бичмэл. Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейн архив ШЗ-317 (М-1275).

Музейнүүдийн дэрэгдэх үзмэр худалдан авах комиссын 5-р тогтоол. 1963. 11. 3. Үндэсний музейн архив.

Дамдинсүрэн Ц. 1970. *Лу жанжин гүний тухай домог*. Монгол судлал. VII боть. 11 дэвтэр. Уб.

Rinchen B. 1970. *Les matériaux pour l'étude du chamanisme mongol*. Asiatische Forschungen. Band 40. Otto Harrassowitz, Weisbaden.

Qorin nigetü tayilburi toli. 1979. Changchia-k'ou [Kalgan].

Гүрсэд М., Амаржаргал Б., Баярсүрэн Ц. 1989. *Шүлэгч С.Лувсандондовын бүтээл*. Уб.,

Даваа, Туваанжав, Чийбаатар. 1990. 07. 22. *Чингисийн туг хаана байсан бэ. Үнэн сонин*. №171 (17701). Уб.

Аюуш Ц. 1991. *Төрийн цагаан тугийн тахилга*. Чингисийн туг (сэтгүүл). Уб.

Билгүүдэй Г. 1998. *Академичийн гар бичмэл хуулга*. ШУАМ. Уб.

- Дилова хутагт Б.Жамсранжав. *Ариун сэтгэл, Авралын үндэс*. Бэлтгэсэн Л.Чойжилсүрэн. 2000. Уб.
- Ринчен Б. 2000. *Монгол дахь Чингис хааны шүтээнд зориулсан тахилга*. Уб.
- Сайшаал. 2001. *Монгол тахилга*. Өвөр монгол Үндэсний хэвлэлийн хороо.
- Жамцарано Цыбен. 2002. *Кульм Чингиса в Ордосе из путешествия в южную Монголию в 1910 г. Урга, 29 Сентября 1913* (Ц.Жамсранов. Ордос дахь Чингисийн онгон. Уб., Орч. Д.Бадамжав).
- Арвинбаяр, Нарасун Са. 2005. *Ордос монгол тайлга тахилга*. ӨМСХХ.
- Чакраварди Алтан хааны тууж. 2006. Хөрв Д.Заяабаатар. Уб.
- The Diluv khutagt of Mongolia: Political memoirs and Autography of a Buddhist reincarnation* 2009. Уб.
- Монголын нууц товчоо* (Шинэ хөрвүүлэг). Хөрв. Ш.Чоймаа. Уб., 2011.
- Тойвгоо С. 2012. *Ханхөхий уулын Элжигэн хошууны Эзэн Чингисийн цагаан туг сүлд*. Уб.
- Бадамсамбуу Г. 2014. *Гурван улхун хаана вэ*. Уб.

ХАВСРАЛТ

Хавсралт 1: Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн нарын 1963 оны хуулбарууд

1.1. Сүлдийн өчиг - Rinchin B. *Les materiaux pour l'etude du chamanisme mongol*. 1975. Asiatische Forschungen. Band 40. Otto Harrassowitz, Weisbaden, pp. 45-48.

xv. Prière au Génie Sülde : Sülde-yin öcig.

*Deger-e yerin yisün tngri-deče sedüküi-de
Yisükei bayatur-ača egüdügsen
Tngrilig-üd-ün yeke ner-e-yi
Bey-e-dür-iyen orosiyuluyсан
Sutu qan tngri iḡayur-tu
Suryal ügei bilig-tü
Sutu qan boyda-yin egüdkegsen
Tuyula-yin Gurban Ulqun-u
Debsekü saylayar modun-u iruyar-ača
Songyun bosqaqu-du
Törü-yin tüsiy-e
Tëmür-ün qadayasu boluyсан
Dörben köl-tü qar-a tuy činu,
Dörben degüü činu
Törü-yin tüsiy-e bolḡimar,
Yesün örlüg-ud činu
Bey-e-yin sitügen bolḡimar,
Yerü ulus-un eḡen boluyсан sülde,
Uriy-a yeke-tü
Ulayan büriy-e činu,
Namiy-a yeke-tü
Naiman köl-tü čayan tuy činu,
Dörben jobkis naiman kiḡayar-tur
Temdeg boluyсан sülde,*

Altan naran
 Alman saran iḡayur-tu
 Almas metü erdeni-yin ḡirüke-tü,
 Altan mönggün čimeg-tü,
 Aqıi büküi ulus-un
 Eḡen boluḡsan sülde,
 Boyorḡi Buruḡul qoyar nökü-r-tü,
 Bolbasun bolod ḡirüke-tü
 Boyda-yin boyda sülde,
 Nandi dalai-yi tasu dobtulḡu
 Nangḡiyad ulus-un olḡa mö-r-i
 Abuḡsan sülde,
 Sayarin qan-i tasu dobtulḡu,
 Sartayul ulus-un olḡa mö-r-i
 Abuḡsan sülde,
 Tobqon singqula-yi
 Daban dobtulḡu
 Töbed ulus-un törü-yi
 Türidkel ügei abuḡsan sülde.
 Ongnu qan-i onḡḡi dobtulḡu,
 Oyirad ulus-un olḡa mö-r-i abuḡsan sülde,
 Tangnu qan-i tasu dobtulḡu,
 Tayičirud ulus-un olḡa mö-r-i abuḡsan sülde.
 Keger-e aḡirḡ-a-yin kökül-iyer bosqaḡu,
 Kelkü dayisun-i kemke dobtulḡu,
 Kemer simer ügei ulus-un
 Olḡa mö-r-i abuḡsan sülde.
 Qar-a aḡirḡ-a-yin kökül-iyer bosqaḡu
 Qaritan dayisun-i qamq-a dobtulḡu,
 Qatud köbegüd-ün olḡa mö-r-i abuḡsan sülde.
 Öndür ayula-yin orgıl-iyar ḡam tataḡu,
 Ölüḡčın bars-un dobtulḡ-a-bar dobtulḡu,
 Ösiy-e-tü dayisun-i erüke uruḡu
 Ömü dobtulḡu, ökid köbegüd-i inu
 Olḡa bolḡaḡu öḡḡügsen sülde.
 Qar-a ayula-yin orgıl-iyar ḡam tataḡu,
 Qar-a eriyen bars-un dobtulḡ-a-bar dobtulḡu,
 Qaritan dayisun-i qačabči uruḡu
 Qamq-a dobtulḡu, qatud köbegüd-i
 Olḡa bolḡaḡu öḡḡügsen sülde.
 Ene edür-ün ḡıḡsaqu sadun-iyen,
 ḡırkıracqu dayun-ıyan sonostayulqui yaḡubi gekül-e,
 Ösiye-tü dayisun-i
 Ökid-iyen činegen ülü sanamar geḡi,
 Erketü eḡen Tḡgri-de
 Öčig öčinemere,
 Qaritan dayisun-i
 Qatun-iyen činegen ülü sanamar geḡi

Qan eřen-degen
Öčig öčinemer.
Egün-i sonosun soyurqaqu boluysan aqul-a
Čurbuyul-tu morin-i jöb-iyer kötelge.
Čisutu debel-i buruγu-bar bögterge.
Qařayar-tu mori-yi jöb kötelge,
Qančui-tu debel-i buruγu bögtürge.
Kürülčekü edür-e
Kümün sigüsü činu,
Mordaqu edür-e
Morin sigüsü činu,
Qonuqu-du činu
Qonin sigüsü činu,
Üdelekü-dü činu
Üker sigüsü.
Ünen-iyer üřen
Jöb-iyer soyurq-a.
Borjigin-u eřen
Boyda-yin Yeke Sülde,
Tuyula-yin Furban Ulqu deger-e
Debsekü Saylayar modun-ača egüdügsen,
Deger-e yerin yisün tngri-ner-ün ündüsün boluysan,
Dour-a dalan doluγan Etügen eke-yin daruγ-a boluysan,
Funan/|tngri ečige-tü
Qurur/|terigün eke-tü
Tümen tngri ečige-tü,
Dörmesün egülen qařimar-tu,
Dörben köl-tü qar-a tuy-ıyan
Bayıyulun qadquysan,
Yesün köl-tü čayan tuy-i
Yabuγulun qadquysan
Ergil ergil tuy,
Erkeleldükü dayisun-i daruqu tuy,
Qarıl qarıl tuy,
Qarbulalduqu dayisun-i daruqu tuy.
Qun-u qosıγu-bar čoγur kiřü,
Qotan-u qosıγu-bar burřan kiřü,
Čen-ü qosıγu-bar čoγur kiřü,
Čegen buru-yin eber-iyer burřan kiřü
Erte čay-tu ömči-tü bile,
Odu-a čay-tu atay-a-tu bolba.
Urıda čay-tu alba-tu bile,
Odu-a čay-tu atay-a-tu bolba.
Erke-tü kümün-ü ülü medemer.
Künesün-dür küliyen talbiřu,
Tosun-ıyar toqurayulun,
Qurud-ıyar qurimlařu,
Qaraqı nıdün-i büü endegül,

Qatariqu morin-u köl-i büü büdüregülün endegül.
 Öndür yeke ayulan-dur kötül,
 Örgen yeke dalai-dur olum-iyar jayayaturai.
 Qaçabçi-tu ger-i qayar dobtulpaşu,
 Qatud köbegüd-i olja bolyan,
 Erüke-tü ger-i ömür dobtulyan,
 Ökid köbegüd-i olja bolyan,
 Er-e-yügen aldayсан em-e-dür,
 Ečige-yügen aldayсан önüčün keüked-tü tusa bolan,
 Bulayan daqu-yi buruyu bögtürge.
 Buyurul aşıry-a-tan-i olja bolyan,
 Keremün daqu-yi buruyu bögtürge
 Keger-e aşıry-a-tan-i olja bol-a.
 Qan eřen-dür-iyen öljei-tü,
 Qari dayisun-dur qariy-a-tu boltuyai.
 Qamuy amitan amurşiqu boltuyai.
 Manggalam.

Jiči ene tuy-i takiqu čenggekü-dü ergükü sigüsü, qonin-u toluyai, jülde ebčigüü,
 goskinay, böger-e, segül bayıqu. Mön morin-u uruyul, dalang, kitai, qarbitu
 qabiry-a, üker-ün goskinay, quşırqai, boyuday moyınay, qorqoy uyuča edeger
 bolun-a. Čayan idege, čai, ayıray taray, örüm, arja qorja, yangju büri-yin amta-tu
 boobo jımis-i olan olan čar-tur kişü, tuy-un emün-e talbimui. Egün-ü jегün
 emün-e nige nige yeke tomu čartünpeng-dü ayıray kişü, tegün-eče qar-a ulus
 aman-iyar amsamui.

Tuy-un qoyar qaşay-dur dörbe dörbe-ber naiman ebüdüg čim büriy-e qoyar,
 gilda qoyar-un qamtubar tuyči nige, qudurpači nige, bayatur naiman, čečed dörben,
 qosişuči dörben, jasayul dörben, mangnai qarayulči qoyar edeger yučin qoyar
 kümün, čayan qubçasu emüsčegeşü, čayan mori unuyсан yosuladay. Tuy takiqu-du
 3 jıl boluyad takışu, nayadum kideg egün-dü tabun nasun-u mori uruldaday,
 312 böke barılduday, sur bai qarbuday, eyimü er-e-yin yurban nayadum-iyar
 čenggen jıryaday bolai.

Lu jangşun-u qosişun-u sülde čenggekü yosun öčig ene buyu.

[illegible]

[3r]

[illegible]

[3v]

(Handwritten musical notation consisting of several staves with notes and clefs.)

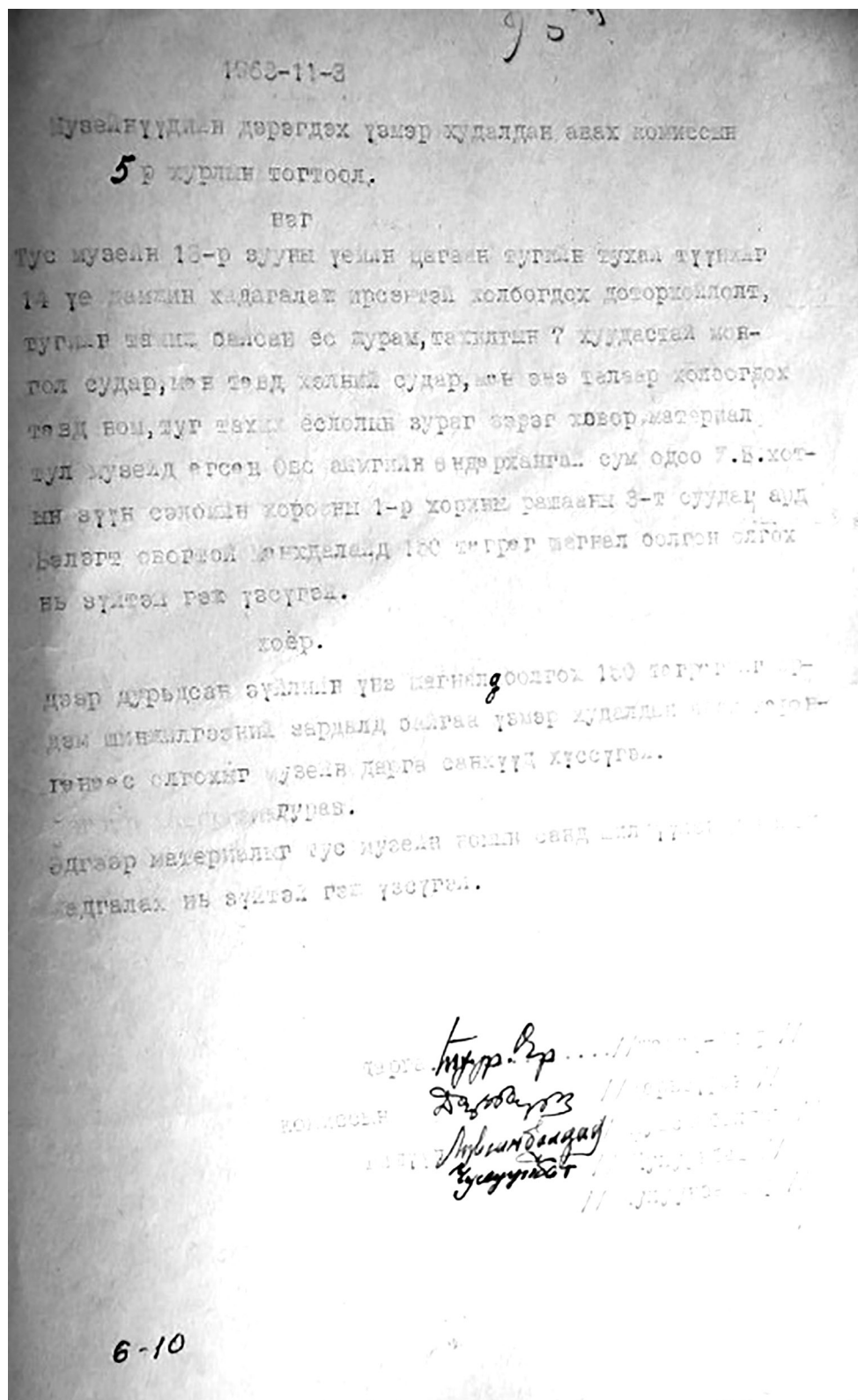
[5r]

[illegible]

[5v]

Хавсралт 2:

Цагаан туг сүлдийн тахих судрыг хүлээн авсан тухай Улсын төв музейн хурлын тогтоол.
1963. 11. 03.

Музейнүүдийн дэрэгдэх үзмэр худалдан авах комиссын

НЭГ

хоёр.

грав.

	дарга... ..	//Төмөр-Очир//
КОМИССЫН		//Дарьсүрэн//
	ГИШҮҮД	//Лувсанбалдан//
		//Чулуунбат//
		//Чулуунбаатар//

Зураг 1. Монгол улсын Үндэсний түүхийн музейд хадгалагдаж байгаа 'Чингис хааны цагаан туг сүлд'. Энэхүү сүлдийг 1930-аад оны эхээр Засагт хан аймгийн Лу жанжин гүний хошуунаас хураан авчээ (Энэ хошуу нь XVII зуунд Халхын баруун гарын жононгийн угсааны 'Дайчин хатанбаатарын отог' гэгдэж байв).

KODACHROMES BY NATIONAL GEOGRAPHIC PHOTOGRAPHER DEAN CONGER © N.G.S.

Зураг 2. Улсын төв музейд (1961 он). Гэрэл зургийг Дин Конгер (АНУ) 'National geographic. 1962, March' сэтгүүлд 'Улсын музейд ирсэн зочид Чингис хааны тугийг хүндэтгэдэг' гэх зэргээр урт тайлбартай нийтлэв. Энэ зурагт Увс, Хөвсгөл, Хэнтий аймгуудаас олдсон туг, догийг нэг дор харуулжээ. Зургийн баруун гар талд Цагаан туг цухуйна. Гэрэл зурагчин бээр Хэрлэн дэх 'Чингисийн тугийн сүм'-ийн догийг "Чингис хааны туг" гэж голлож харуулахдаа овор хэмжээг хүнтэй харьцуулж буулгасан байна. 'Чингис хааны цагаан туг сүлд'-ийн анхны бодит гэрэл зураг энд цухуйсан байдлаар үлджээ.

D.

D. The White Süde of the Nation. The Everlasting Body of the Lord-Spirit of the Nation. From the banner of Khan Köküi in Western Mongolia. Originally one of the White Standards of Chaghatai.

E.

E. The Black Süde, *Qar-a süde*, of Tüsiyetü Khan.

Зураг 3. 1977 он. Б.Ринчен 'Studia Orientalia' сэтгүүлийн 47 дугаарт хэвлүүлсэн 'Everlasting bodies of the ancestral spirits in Mongolian shamanism' өгүүллийнхээ төгсгөлд цагаан, хар хоёр сүлдийн зураг, тайлбарыг хавсаргажээ. Эхний D зурагт 'Үндэстний цагаан сүлд. Үндэстний эзэн сүнсний мөнх бие. Баруун монгол дахь Ханхөхий хошуунаас. Угтаа Цагаадын цагаан тугийн нэг' гэсэн тайлбар зүүжээ. 'Угтаа Цагаадын тугийн нэг' гэсэн нь үндэслэлгүй. Цагаан туг нь Чингис хааны язгуурын сүлд бөгөөд Монгол газарт маш цөөнөөр алтан ураг дагасан гол отгуудад, зөвхөн Чингис хааны сүнснийг илэрхийлэх байдлаар илэрдэг. Чингис хааны залгамжлагч хаад цагаан тугийг хэрэглэсэн баримт хараахан үгүй бөгөөд хэрэв Чингисийн угсааны алив язгууртан их үйлсийн тулд цагаан тугийг уг эхээс сэргээн хэрэглэх болбол түүнийгээ мөн л "Чингис хааны цагаан сүлд" хэмээн бэлгэдэж өргөх учиртай байсан бололтой. Цагаан тугийн цөөн олдвор бүр "Чингисийнх" нэртэйн учир энэ. Чингис эзнээс хойш цагаан туг нь тахилын онгон болж дархлагдаад Монгол хаадын дэргэд Эзэн богдын сахиус хэлбэрээр хамгаалагдаж явжээ. Зэрэгцүүлж цагаан туг гаргах ёс байсангүй мэт. Цагаан тугийн олдвор маш ховор, зөвхөн Монголын төр ёсны сүүлчийн залгамж-мөхлөгөөс (Цахар, Халхаас) илэрдгийн учир ч үүнд оршино. Чингис хааныг 'тэнгэрийн онжид ёс бас бий. Харин хар туг харьцангуй

цагаан увш, цагаан эзэн...' гэх зэргээр бэлгэдэх нийтлэгдүү байсан хийгээд үе дамжуулан тахих, бас сэргээн хэрэглэж болдгийн учир нь өөр шалтгаантай.